

DÂNİŞMENDİLİLER

"La Chronique abregée d'Al-Azimi" (nşr. Cl. Cahen), JA (1938), s. 374, 409, 421; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 114; F. Cornotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinontium Chronicle of the First Crusade* (trc. M. E. McGinty), Philadelphia 1941, I, 81-82; III, 311-485; A. Comnena, *The Alexiad* (trc. E. A. S. Dames), London 1928, s. 277, 326; N. Khoniates, *Historia Die Krone der Komnenen: Die Regierungszeit der Kaiser Jhohannes und Manuel Komnenos (1118-1180) aus dem Geschichtswerk des Nikeas Choniates*, *Byzantinische Geschichte Schreiber* (trc. Fikret İslitan), TTK Ktp., s. 18, 19, 32, 117, 123, 124-125; *Urfaîl Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 204, 206, 225; A. Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitane Ecclesiae* (RHC Occ. içinde), IV-VII/28, s. 525, 538-539, 582-583, 610-614; Süryânî Mikhail, *Khronik* (1166-99): *Süryânî Keşiş Mihaîl'in Vekâyânâmesi* (trc. H. D. Andreasyan), TTK Ktp., II, 30-33, 38, 46-49, 51-52, 54, 82-83, 87, 96, 100, 103-105, 113, 115, 119-120, 151, 160, 194, 196, 232-234, 251; W. Tyrens, *A History of Deeds Done Beyond the Sea* (trc. E. A. Babcock — A. C. Krey), New York 1943, s. 411-412; J. Kinamos, *Deeds of John and Manuel Comnenes* (trc. Ch. M. Brand), New York 1976, s. 20-21, 39, 44, 82, 135, 140, 151; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 248, 281; XI, 67, 89, 314-315; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 145; İbn Bîbî, *el-Evâmîr* 'l-'alâ'yye, s. 11, 76-79; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre fi zikri ümerâ'i's-Sâm ve'l-Cezîre*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1564, vr. 66*; Ebü'l-Ferec, *Târîh*, I, 331, 337-338; II, 341-344, 345, 356, 359, 361, 363, 367, 375, 377, 391-393, 399, 400, 409-410, 414; Resîdüddin, *Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, s. 33-34; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 17, 28; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, II, 222-223; III, 17-44; Zahirüddin Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, Tahrân 1332 hş., s. 32; Gaffârî, *Târîh-i Cihânârâ* (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahrân 1343 hş., s. 132; Cenâbî, *el-'Aylemü'z-zâhir*, İstanbul Ragıp Paşa Ktp., nr. 983, vr. 444^b-447^a; M. Nüceccimbaşı, *Câmîü'd-düvel* (trc. Ali Öngül, doktora tezi, 1986), İÜ Ed.Fak. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 201, 208; a.mlf., *Sahâifü'l-ahbâr*, II, 575-576; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires*, London 1854, s. 140-141; E. G. Rey, *Résumé chronologique de l'histoire des princes d'Antioche*, Paris 1896, IV, 329 vd.; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène 1081-1118*, Paris 1900, s. 220 vd.; Ahmed Tevhid, *Mesukât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu*, İstanbul 1321, IV, 82-103; V. B. Steverson, *The Crusades in the East*, Cambridge 1907, s. 73; Halil Edhem [Eldem], *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334, s. 18, 33; a.mlf., "Melik Gazi", *TOEM*, VI/32 (1331), s. 466; Zambaur, *Manuel*, s. 146-147; İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitâbeler*, İstanbul 1345, s. 43-45, 59; a.mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 96 vd.; a.mlf., "Karasi-Oğulları", *İA*, VI, 331; a.mlf. — Ridvan Nâfiz [Edgüder], *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 16-46; Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 77, 169, 226; Mükrimin Halil Yınanc, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 89-103; a.mlf., "Dânişmendliler", *İA*, III, 468-479; İsmail Hami Danişmend,

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına Açık Mektup, İstanbul 1945; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 188-189; I. Mélikoff, *La Geste de Melik Danişmend: Etude Critique du Danişmendnâme*, I-II, Paris 1960; a.mlf., "Gazi Melik Danişmend et la Conquête de Sivas", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1973, s. 187-195; a.mlf., "Dânişmendids", *El²* (İng.), II, 110-111; T. T. Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, s. 51, 53-54, 56-63, 93, 134, 137, 141; *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127* (trc. F. R. Ryan), Tennessee 1969, II, 27-29, 135, 175; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 247-249; II, 18 vd., 32, 142-145, 150, 219; J. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 115, 119, 120, 122, 138, 144, 155-156, 173-174, 184, 193, 195, 196, 461, 472-474; Cl. Cahen, "La première pénétration turque en Asie-Mineure", *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, London 1974, s. 46-47, 58-63; a.mlf., *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 93, 96-99, 102-103, 109, 126, 159, 172-173, 207, 211, 220, 234, 237, 246-248, 274-277, 346-352; a.mlf., "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", *TTK Belleten*, LI/201 (1987), s. 1412-1413, 1422-1425, 1427; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 17, 50; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 112-132, 167 vd., 186 vd., 200 vd., ayrıca bk. İndeks; a.mlf., "Süleymanşah II", *İA*, XII, 212; a.mlf., "Kılıç Arslan I", a.e., VI, 683-685; a.mlf., "Kılıç Arslan II", a.e., VI, 688-689; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 167-168; Şehabeddin Tekindağ, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Yeni Görüşler", *Atatürk Konferansları*, Ankara 1980, VII, 64-65; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 153-154; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi: 1118-1146*, Ankara 1987, s. 3-4, 92, 99, 113, 116, 130, 131, 133; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 41-44; Ali Muhammed el-Gâmidî, *el-Mücâhidü'l-müslim Gümüştekin b. Danişmend Baîalü'l-inişârâti'l-ülâ 'ale's-sâltı biyyi*, Taîf 1411; Zerrin Günal, *Karasi Beyliği* (doktora tezi, 1991), İÜ Ed.Fak. Genel Kütüphane, s. 9-26; A. D. Mordtmann, "Die Dynastie der Danischmende", *ZDMG* (1876), s. 467-485; "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle" (trc. A. S. Tritton), *JRAS* (1933), s. 74-75, 89-90, 99-100, 375; Vardan, "Türk Fıtuhatı Tarihi" (trc. H. D. Andreasyan), *İÜ Ed.Fak. Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 188-189; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *TTK Belleten*, VII/27 (1943), s. 425-430; Şükrü Akkaya, "Kitâb-ı Melik Danişmend Gazi: Danişmendnâme", *DTCFD*, VIII (1950), s. 131-144; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü: I", *TAD*, II/2-3 (1964), s. 126-127; Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 414; a.mlf., "Mengüçükler", *İA*, VIII, 714; Mikail Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser «Kaşf al-Akaba», *İTED*, VII/3-4 (1979), s. 271-307; J. H. Mordtmann, "Danişmandiyya", *El*, II, 913-914; E. Honigmann, "Malatya", *İA*, VII, 236.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

□ MİMARİ. Dânişmendliler, hüküm sürdükleri Amasya, Tokat, Niksar, Sivas ve Kayseri dolaylarında birçok mimari eser meydana getirmişlerdir. Söz konusu eserler gerek malzeme ve teknik, gerekse tasarım ve süsleme açısından iddiasız yapılarıdır. Ancak bu eserler, Anadolu'da aynı dönemde diğer beylikler tarafından inşa ettirilen yapılarla beraber, gelecek yüzyıllarda şaheserler meydana getirecek olan Anadolu Türk mimarisinin doğuş devresinde kendi kimliğini belirlemeye yönelik ilk örneklerini teşkil etmeleri bakımından önemlidir. Ayrıca bazı Dânişmendli eserleri, daha sonra Selçuklu ve Osmanlı mimarilerinin gelişecek birtakım tasarım şemalarının öncülü olarak değerlendirilebilmektedir.

Büyük Selçuklular adına Anadolu'nun önemli bir kesiminde fetih faaliyetlerini yürütmüş olan Dânişmendliler 1086'dan sonra kendi adlarına hareket etmişlerdir. Hâkimiyet kurdukları bu topraklarda bıraktıkları eserler arasında Kayseri, Niksar ve Sivas gibi yeni fethedilen şehirlerin ulucamileri ilk sırayı alır. Bunların yanı sıra Tokat'taki Garipler Camii ve Niksar'daki Cin Camii gibi daha küçük ölçekte birtakım camiler de inşa ettirmişlerdir. Öte yandan Kayseri Kölük Cami-Medresesi ile Tokat ve Niksar'daki Yağbasan medreseleri, Orta Anadolu'da Dânişmendliler'in tesis ettiği en erken tarihli eğitim yapıları arasında zikredilebilir. Ayrıca günümüzde ancak bir kısmı ayakta olan kümbetlerle hepsi ortadan kalkmış bulunan han, hankah, ribât, saray gibi yapılar da Dânişmendliler'in imar ve inşa faaliyetlerinin eserleridir.

Dânişmendli camileri arasında, Tokat'ın Pazarcık mahallesinde bulunan Garipler Camii günümüzde gelebilmiş en eski tarihli Dânişmendli yapıdır. Kitâbesi olmayan bu caminin, Dânişmendli hânedanının ilk hükümdarı Danişmend Gazi tarafından yaptırılmış olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Anadolu'da en erken tarihli hünkâr mahfiline sahip cami olan Garipler Camii, ufak boyutlu ve gösterişsiz bir yapı olmasına rağmen merkezî kubbeli ilginç tasarımı ile zamanına göre çok ileri bir hamleyi yansıtmaktadır. Yaklaşık aynı yıllara ait olduğu anlaşılan Buhara yakınındaki Hezâre Kışlağı (Hazar Dikkaruni) Camii ile aralarındaki coğrafi uzaklığa rağmen şaşırtıcı bir benzerlik gösterir. Bu eser, Os-

manlı mimarisinde 1458 tarihli Atina Fethiye Camii ile başlayıp XVII. yüzyıl başlarında Sultan Ahmed Camii ile en ihtişamlı örneğini veren tasarım şemasının oldukça erken bir müjdecisidir.

Dânişmendîliler'den kalan geniş kapsamlı dinî yapıların en eskisi, hânedanın üçüncü hükümdarı Melik Muhammed zamanında (1134-1143) inşa edilen Kayseri Ulucamii'dir. Sultan Camii olarak da anılan yapının kesme taş örgülü duvarlarla kuşatılmış dikdörtgen planlı harimi, mihrap duvarına paralel uzanan beşer kemerli sekiz neften müteşekkildir. Kuzeydeki iki nefin, ayrıca batı duvarı ile buna bitişik olan minarenin ikinci inşa döneminde (1205) eklendiği tahmin edilmektedir. Minare ile birlikte caminin dış görünümüne hâkim olan pandantifli mihrap önü kubbesini, ikisi mihrap duvarına gömülü, diğer ikisi "L" kesitli dört adet pâyeye oturan kemerler taşımaktadır. Erken tarihli olduğu anlaşılan şadırvanı taçlandıran aydınlık kubbesi harimde mihrap eksenini vurguladığı gibi avlu geleneğini de yaşatmaktadır. Üçü de son derece sade görümlü olan girişlerden cümle kapısı kuzey cephesine, diğer ikisi yan cephelere karşılıklı olarak yerleştirilmiş, harim mekânı duvarların üst kesiminde yer alan pencerelerle aydınlatılmıştır. Son onarıma ait olan mihrap, aynı şehirdeki Köçük Camii'nin çini mihrabının taş işlenmiş bir kopyasıdır. Muhdes olmasına rağmen yapının özgün mimarisiyle bağdaşan bu mihrabın yerinde, XVIII. yüzyılın birinci yarısına tarihlenen Kütahya çinileri ve Avrupa (muhtemelen Venedik) menşeli çinilerle kaplı bir yüzeyin kuşattığı oymalı ahşap bir nişin bulunduğu bilinmektedir. Özgün tasarımını kısmen koruyabilmiş olan ahşap minberde taklit künde-kârî tekniğiyle imal edilmiş yıldızlar, rozetler, çeşitli nebâtî süsleme unsurları ve âyet kuşakları dikkati çekmektedir. Kayseri Ulucamii'nin, Melik Muhammed'in kardeşi Nizâmeddin Yağıbasan'ın oğlu Muzafferüddin Mahmud tarafından vakfedildiği anlaşılan ve halen Ankara Etnografya Müzesi'nde teşhir edilen ahşap kapı kanatları, geometrik ve nebâtî süsleme unsurları ile Anadolu ahşap işçiliğinin XIII. yüzyıl başlarına ait değerli örneklerini teşkil etmektedir.

Melik Gazi Camii adıyla da anılan Niksar Ulucamii, kitâbesiz olmasına rağmen sözlü geleneğin verilerine göre 540 (1145) yılına tarihlendirilmektedir. Nizâmeddin

Yağıbasan'ın saltanatı sırasında (1143-1164) ve bizzat onun tarafından yaptırılmış olması gereken camiyi, Çepnizâde Hasan Bey adında bir kişinin inşa ettirdiği yolunda mahallî bir rivayet de vardır. Niksar Ulucamii'nin derinliğine gelişen dikdörtgen planlı harimini sınırlandıran duvarlar moloz taşlarla inşa edilmiş, düzensiz örgü köşelerde iri boyutlu devşirme bloklarla donatılmıştır. Harim enine beş, derinliğine yedi tane olmak üzere toplam otuz beş adet değişken boyutlu, bağımsız örtü sistemine sahiptir. Bu mekân birimlerinin köşelerinde yükselen kesme taş pâyelere sivri kemerler oturmakta, bunlar mihrabın önünde ve harimin ortasında pandantifli kubbeleri, diğer yerlerde ise çapraz tonozları taşımaktadır. Mihrap önü kubbesi dışarıdan onikigen kasnaklı piramit şeklinde bir külâhla örtülmüş, harimin merkezindeki kubbenin altında maksûre veya hünkâr mahfili niteliğinde bir seki meydana getirilmiştir. Muhtemelen bu mahfilin varlığından ötürü kuzey cephesindeki âbidevî taçkapı eksenden batıya doğru kaydırılmıştır. Öte yandan batı duvarına tâli bir giriş açılmıştır. İki kubbe dışında aslında düz toprak damla örtülü olduğu anlaşılan cami, günümüzde kiremit örtülü bir ahşap çatı altına alınmış bulunmaktadır. Kuzey cephesinde, yanlardan duvarlarla kapatılmış olan, ahşap direkli sundurma niteliğinde bir son cemaat yerinin varlığı dikkati çekmektedir. Caminin batı cephesine bitişik olan minare kesme taştan, sekizgen prizma biçiminde bir kaideye oturmakta, pabuç kısmından itibaren tuğla örgülü ve daire kesitli olarak devam etmektedir. İkisi de âbidevî boyutlarda ve bir üslûp birliği içinde tasarlanmış bulunan taçkapı ile mihrapta görülen alçak kabartma geometrik ve nebâtî süslemeler, dönemin ilginç mimari bezemeleri olarak değerlendirilebilir. Niksar Ulucamii, Anadolu Türk mimarisinde çok destekli, ahşap çatılı eski tip cami tasarımının gelişmesi sonucunda ortaya çıkan ve XIV. yüzyılın sonlarında Bursa Ulucamii ile en parlak örneğini veren, bağımsız örtü unsurları ile donatılmış çok mekânlı cami tasarımının en erken uygulamalarından birini teşkil etmektedir. Ayrıca -sundurma düzeyinde de olsa- son cemaat yerinin varlığı bu yapıyı birtakım müstakbel gelişmelerin öncüsü haline getirmiştir.

Nizâmeddin Yağıbasan tarafından 1143-1164 yılları arasında inşa ettirildiği tah-

min edilen diğer bir önemli Dânişmendîliler eseri de Kayseri'de birbirine bağımlı olarak tasarlanmış Köçük Camii ve Medresesi'dir. Yapının kuzeydoğu köşesindeki taçkapının üzerinde, 607 (1210) yılında adı geçen melikin torunu Atsız Elti Hatun tarafından tamir ettirildiğini belirten bir kitâbe bulunmaktadır. Ayrıca kuzey cephesinin batı köşesinde 1301 (1883), kuzey cephesindeki cami girişi üzerinde de 1325 (1907) tarihlerini taşıyan onarım kitâbeleri yer alır. Bu arada caminin 735 (1335) depreminde yıkıldığı, ardından Köçük Şemseddin adında bir hayır sahibi tarafından ihya edildiği ve bundan böyle Köçük Camii adını aldığı bilinmektedir. Enine dikdörtgen bir plan gösteren yapının doğu kesimi camiye, batı kesimi medreseye tahsis edilmiştir. Aynı mimari bütün içine yerleştirilerek kuzey yönünde bağımsız girişlerle donatılmış bulunan bu iki bölümün arasına kible doğrultusunda uzanan, ince uzun dikdörtgen planlı, iki yandan sivri beşik tonozlarla örtülü, ortası açık bir avlu yerleştirilmiştir. Cami ile medrese söz konusu avluya üçer kemerle açılmaktadır. Köçük Camii'nin en ilginç mimari unsurlarından biri, çatı üzerine yerleştirilmiş olan altıgen planlı, altıgen kesitli sütunçelerin taşıdığı kaş kemerlerden ve altıgen piramit biçiminde bir külâhtan oluşan "köşk minare"dir. Basık kemerli asıl girişi taçlandıran mukarnaslı yaşmağı, yaşmağı kuşatan lotüs-palmet dizili sivri kemeri, müzeyyen yan nişleri ve geometrik dış bordürü ile kuzeydoğudaki taçkapı, Anadolu Selçuklu taçkapılarının parlak geleceğinin müjdecisi olmaktadır. Mimari süsleme açısından asıl önemli olan unsur mozaik çinili muhteşem mihraptır. Araştırmacıların XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihdedikleri, Konya Alâeddin Camii'nden itibaren sonra Anadolu'da kendi türünün en parlak örneğini teşkil eden bu mihrabın taş süslemeli eski mihrabın üzerine kaplandığı anlaşılmaktadır. Mozaik çini tekniğinin kusursuz bir işçilikle uygulanmış olduğu mihrapta Selçuk neshi ve küfî hatlar, çeşitli geometrik ve nebâtî motiflerden oluşan girift kompozisyon şemaları göze çarpmaktadır.

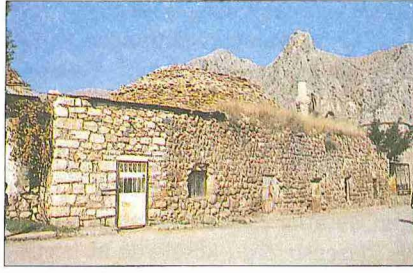
Köçük Cami-Medresesi, XII. yüzyılın birinci çeyreğine ait bir Artuklu eseri olan Mardin Emînüddin Külliyesi'nden sonra, Anadolu Türk mimarisi tarihinde cami ve medrese fonksiyonlarının aynı mimari bünye içinde müşterek bir avlunun çev-

DÂNİŞMENDLİLER

resinde çözümlendiği ikinci örnektir. Ayrıca sonraki yüzyıllar boyunca geliştirilerek Osmanlı mimarisinin altın çağında Mimar Sinan'ın en başarılı şekilde uyguladığı cami-medrese ikililerinin öncülerinden birini oluşturmaktadır.

Niksar'ın Taşmektep mahallesinde bulunan 555 (1160) tarihli Cin Camii, Dânişmendliler'e ait küçük boyutlu dinî yapıların ilginç bir örneğini teşkil etmektedir. Enine gelişen dikdörtgen planlı harim moloz taş örgülü duvarlarla kuşatılmış, duvar örgüsü yer yer devşirme bloklarla takviye edilmiştir. Üstü bir beşik tonozla örtülü olan, duvarlarında hiçbir pencerenin bulunmadığı camiye, kuzey duvarı yamaca yaslandığı için batı duvarının kuzey köşesindeki kapıdan girilmektedir. Mihrap yuvarlak bir çıkıntı halinde dışarıya taşınmıştır. Bütün bu özellikleriyle ilk bakışta tek nefli bir şapel andıran Cin Camii, birtakım mahallî Bizans etkilerinin görüldüğü özgün bir yapı olmaktadır.

Sivas Ulucamii'nin, 1955 onarımı sırasında toprak hafriyatında bulunan kitâbelerinden birinde Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın oğlu Sivas Meliki Kutbüddin Melikşah zamanında Kızılarslan b. İbrâhim tarafından 593'te (1197) inşa ettirildiği belirtilmektedir. Ancak erken dönem Anadolu Türk mimarisi uzmanları, mimari özelliklerinden hareketle caminin Dânişmendliler tarafından XII. yüzyılın daha erken bir diliminde yapıldığını kabul etmektedirler. İtinâlı bir kesme taş işçiliği gösteren yapıda enine dikdörtgen planlı harim kısmı, mihrap duvarına dik uzanan on bir neften meydana gelir. Kalın pâyelere oturan geniş sivri kemerler bu nefleri ayırmakta ve ahşap kirişli düz toprak damı taşımaktadır. Harimin kuzey yönünde aynı ende, yatık dikdörtgen planlı, üç girişle donatılmış

Tokat Yağıbasan medresesi

bir avlu yer alır. Harimin giriş (kuzey) cephesinde bulunan iki küçük mihrap, ayrıca yine bu cephenin önünde araştırmacıların vaktiyle tesbit ettiği kemer ayakları, günümüzdeki ahşap direkli muhdes sundurmanın yerinde aslında pâyeli ve kemerli bir son cemaat yerinin bulunduğunu göstermektedir. Yine bu cephenin ekseninde yer alan basık kemerli taçkapıda son derece yalın bir tasarıma gidildiği, süsleme olarak kilit taşındaki rozet kabartması ile yetinildiği görülmektedir. Aynı yalınlığın hâkim olduğu iç mekânda bazı pâyelerle kemerlere kondurulmuş rozetlerden başka herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Buna karşılık 1955'te bulunan ikinci kitâbeden, 609 (1213) yılında Yûsuf adında bir şahıs tarafından yapıya eklendiği anlaşılan harimin güneydoğu köşesindeki tuğla örgülü minare, Anadolu öncesi Türk mimarisinin geleneklerini sürdüren ilginç süslemeleriyle dikkati çekmektedir. Sivas Ulucamii, gerek tasarımındaki basitliğe rağmen âhenkli oranları ve yalınlığı ile insanı etkileyen harim mekânı açısından, gerekse Anadolu'daki en erken tarihli avlu ve son cemaat yeri uygulamalarından birine sahip olması bakımından mimari tarihimizde önemli bir yere sahiptir.

Camilerin yanı sıra Dânişmendliler'in Anadolu'da medreselerin gelişiminde de önemli hizmetleri olmuştur. Tamamen kendine özgü bir yapı olan Kayseri Kölük Medresesi'nin cami-medresele rin oluşumuna öncülük etmesi gibi, Nizâmeddin Yağıbasan'ın XII. yüzyılın ortalarında Tokat ile Niksar'da inşa ettirdiği medreseler de Anadolu Türk mimarisinde "kubbeli medreseler" olarak adlandırılan, en ihtişamlı örneklerine XIII. yüzyılda rastlanan, avluları aydınlık kubbeleriyle örtülü medreselerin en erken

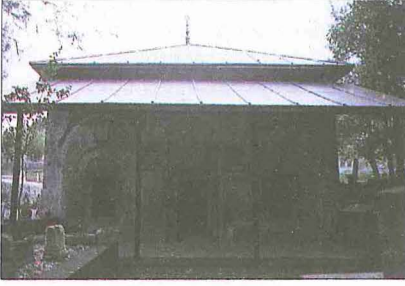
örneklerini teşkil etmektedir. İkisi de harap durumda olan bu yapılarda köşelerde tromplar, merkezde açıklıklarla donatılmış kubbelerin örttüğü kare planlı avlular tasarımın çekirdeğini oluşturmakta, söz konusu avlunun çevresinde dersaneler ve hücreler sıralanmaktadır.

Moloz taştan inşa edilen Tokat Yağıbasan Medresesi'nde, Türk mimarisinin en eski tasarım şeması olan, birtakım kozmik sembolleri ifade ettiği bilinen ve kökleri İslâm öncesi Horasan mimarisine kadar inen dört eyvanlı şemanın üç eyvanlı değişik bir şekli uygulanmıştır. Kuzeydeki küçük eyvan giriş, batıdaki ve kible yönündeki mihraplı eyvan da dersane olarak değerlendirilmiştir. Avluyu örten kubbenin 14 metreye varan çapı, inşaat tekniği açısından yapıldığı dönem için oldukça ileri bir merhaleyi gösterir. Gerçekten de Anadolu'da uzun süre kubbe çaplarında 8-10 m. gibi ölçüler dolayında kalmıştır. Bu hususta Tokat Yağıbasan Medresesi, ancak XIV. yüzyılın birinci çeyreğine tarihlenen Eski Çine Ahmed Gazi Mescidi'nin 17 m. çapında kubbesiyle geride bırakılabilmektedir.

Dânişmendli eseri olan mezar anıtlarının en eskisi, Dânişmend Gazi'ye ait Niksar Melik Gazi Kümbeti'dir. Kare planlı yapı bir kısmı devşirme olan kesme taşlarla inşa edilmiş, Türk üçgenlerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Basık kemerli kapının çevresindeki izlerden, burada üç birimli ve kubbeli bir giriş revakının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Dânişmend Gazi'nin emirlerinden 1106'da vefat eden Karategin'in Çankırı Kalesi'ndeki kümbeti, bilinçsiz onarımlar sonucunda ilk mimari özelliklerini hemen bütünüyle yitirmiştir. Buna karşılık Niksar'da Melik Gazi Kümbeti'nin yakınında yükselen ve XII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen, Dânişmendli emirlerinden Arslanoğlu'na ait Kulak Kümbeti devrinin özelliklerini yansıtır. Burada moloz taşlarla örülmüş olan duvarların dışı, itinâlı bir işçilik gösteren kesme taş tabakası ile kaplanmıştır. Sekizgen planlı mekânı örten kubbe sekizgen piramit biçiminde bir külâhla donatılmış, kuzeybatı kenarındaki giriş sivri kemerli, pencereler yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır. Girişte yer alan kitâbede örgülü küfi yazı dikkati çekmektedir.

XII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen diğer bir Dânişmendli mezar anıtı, Pınarbaşı'nın Pazarören bucağına bağlı Melikgazi köyündeki Melik Gazi Kümbeti'

Sivas
Ulucamii'nin
minaresi

Melik Gazi Kümbeti - Niksar / Tokat

dir. Söz konusu yapı malzeme, tasarım ve süsleme ayrıntıları açısından Merâğa'daki Kümbet-i Kırmızı ile büyük benzerlik göstermekte, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya intikal eden Büyük Selçuklu mimari mirasını yansıtmaktadır. Tuğladan inşa edilmiş olan kümbetin kare planlı mekânı içeriden tromplu bir kubbe, dışarıdan sekizgen piramit şeklinde bir külâhla örtülmüştür. Dört eyvanlı mummyalık bölümü kesme taşlarla inşa edilmiş, ancak tuğla örgülü haçvari bir tonozla kapatılmıştır. Kümbetin cephelerinde mimari tasarımıyla uyum içinde olan zengin geometrik tuğla beze görülmektedir. Sekizgenin köşelerindeki, üst yapının ağırlığını taşıyan iri plasterlerin yüzeyi mukarnaslarla son bulan ince uzun nişlerle hareketlendirilmiştir. Köşeler ince sütunçelerle yumuşatılmış, mukarnaslı nişler dikdörtgen panolarla taçlandırılmıştır. Plasterlerin arasında kalan yüzeyler üstte birer tahfif kemeriyle donatılmış, gerek bu yüzeyler gerekse cephelerdeki diğer mimari unsurların yüzeyleri, Horasan ve İran'daki büyük Selçuklu kümbetlerinde benzerlerine rastlanan, balık sırtı ve baklava motiflerinin ağır bastığı tuğla bezemelerle doldurulmuştur.

Günümüzdeki Amasya-Çorum devlet yolunun Amasya bitiminde, şehre 6 km. uzaklıkta Yeşilirmak'ın üzerinde yer alan Çağlayan (Çalâkçalık) Köprüsü'nün XII. yüzyılın birinci yarısı içinde, Melik Nizâmeddin Yağıbasan'ın emirlerinden İtegin Gazi oğlu Hüsâmüddin Hasan tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Tuğla hatıllı kesme taştan alması bir örgü gösteren 70 m. uzunluğundaki köprü'nün altı geniş açıklığı tuğladan yuvarlak kemerlerle geçilmiş, ayaklar batı yönünde mahmuzlarla donatılmıştır. Aynı yönde köprü'nün ekseninde yükselen burç

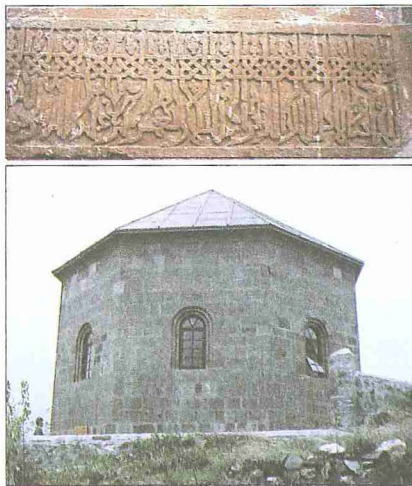
görünümlü harap bölümün bir tür tarih köşkü olduğu tahmin edilmektedir. Çağlayan Köprüsü, erken dönem Anadolu Türk mimarisinde pek görülmeyen, ancak XIV. yüzyılda Batı Anadolu beyliklerinin yapılarında yaygınlaşan alması bir örgü özel bir mahiyet gösterir. Ayrıca ileride Osmanlı köprü tasarımı vazgeçilmez unsuru haline gelecek olan tarih köşkerinin en erken örneğini teşkil etmesiyle de kendi türünün gelişme çizgisi içinde önemli bir yere sahiptir.

Niksar'da Yağıbasan Mescidi ile Kümbeti, yine Niksar'da Sungur Bey ve Çepni Bey kümbetleri, günümüzde kısmen ayakta olmakla birlikte mimari özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş bulunan Dânişmendli eserleri arasında zikredilebilir. Bu arada Amasya'daki Küçük Ağa Külliyesi de kuruluşu Dânişmendli dönemine inen, ancak Osmanlı devrinde XV. yüzyılın sonlarında hemen bütünüyle değişime uğrayarak ihya edilmiş bir yapı topluluğudur. Diğer taraftan Amasya'daki Yağıbasan Hanı ve Dânişmend Gazi Sarayı, Gümenek Ribâtı, Gümüş'teki Süleyman Ribâtı, Kayseri'deki Melik Gazi Medresesi, Sivas'taki Battal Gazi Mescidi, Yağıbasan Hancağı ve Zahirüddin İli Hanı varlıkları kaynaklardan tesbit edilen, fakat günümüze gelmemiş olan Dânişmendli eserlerini teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Amasya Tarihi, I, 149, 155, 185-186, 191, 319, 321; II, 314-315, 321, 354; Halil Edhem [Eldem], *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334, s. 32;

Kulak Kümbeti ve küfi yazılı kitâbesinden kalan bir parça - Niksar / Tokat

İsmail Hakkı [Uzunçarşılı] — Rıdvan Nâfiz [Edgüder], *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 21; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1931-34, I, 35, 120; Kâzım Özdoğan, *Kayseri Tarihi-Kültür ve Sanat Eserleri*, Kayseri 1948, s. 93; Oktay Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul 1949, s. 37, 63-65, 71-74; a.mlf., *Türk Sanatı*, Ankara 1990, s. 144-148, 206, 247-249; a.mlf., *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s. 14, 19, 71, 96-97; K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara 1957, s. 10; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959; K. Erdmann, "XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi* (Ankara 19-24 Ekim 1959) *Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1962, s. 144-151; E. Kühnel, *Die Kunst des Islam*, Stuttgart 1962; D. Hill — O. Grabar, *Islamic Architecture and Its Decoration*, London 1967, s. 70-71; Tanju Cantay, *Dânişmendli Mimarî Eserleri* (lisans tezi, 1967), İÜ Edebiyat Fakültesi; a.mlf., "Niksar Ulu Camii", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara 1980, s. 363-374; a.mlf., "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisi'nden Notlar", *STY*, VII (1977), s. 21-40; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 11-20; a.mlf., "Tokat ve Niksar'da Yağıbasan Medreseleri", *VD*, VII (1968), s. 39-43; Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1972, s. 29-34; R. Ettinghausen, "Arabic Epigraphy: Communication or Symbolic Affirmation", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History-Studies in Honor of George C. Miles*, Beyrut 1974, s. 307; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975, s. 76; M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *VD*, I (1938), s. 35-37; Mahmut Akok, "Kastamonu Şehri Tarihi İç Kalesi", *TTK Belleten*, IX/35 (1945), s. 401-409; a.mlf. — Tahsin Özgüç, "Melik-Gâzi Türbesi ve Kalesi", a.e., XVIII/71 (1954), s. 331-336; M. Zeki Oral, "Konuya'da Alâüddin Camii ve Türbeleri Tarihi", *AÜİFD*, V/1-4 (1956), s. 144-164; Bahaeddin Ögel, "Selçuk Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara 1956, s. 199-235; İ. Gözpinar, "Kırşehir Kalesi", *Kervansaray*, sy. 3 (1964), 1 vd.; Metin Sözen, "Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul 1968, s. 167-210; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *VD*, VII (1968), s. 149-205; M. Oluş Anık, "Malatya Ulu Camii'nin Aslı Plânı ve Tarihi Hakkında", a.e., VIII (1969), s. 141-145; a.mlf., "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu (Anatolia)*, XI (1969), s. 57-100; Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *STY*, III (1970), s. 135-149; Ömür Bakır, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezminat Özellikleri", *VD*, IX (1971), s. 337-365; Yıldız Demiriz, "Mimarî Süslemede Renk Unsuru Olarak Kullanılan Keramik Çanaklar", *STY*, V (1973), s. 175-208; Erol Yurdakul, "Kayseri Külük Camii ve Medresesinde Yapılan Hafriyat ve Araştırma Sonuçları ile İlgili Yeni Görüşler", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, sy. 1, Ankara 1974, s. 167-173.

M. BAHA TANMAN